

ПРИМУСОВЕ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА

В статті досліджується особливості примусового припинення права приватної власності в Україні на різних етапах її історичного розвитку.

Ключові слова: приватна власність, історичний розвиток.

Стаття посвячена вопросам принудительного прекращения права собственности в Украине на различных этапах ее исторического развития.

Ключевые слова: собственность, историческое развитие.

The paper presents an insight into gradual development of domestic lawmaking considering compulsory disappropriation.

Key words: compulsory disappropriation.

В сучасній Україні здійснюються кардинальні реформи суспільного устрою, що передбачає побудову громадянського суспільства, становлення і розвиток ринкової економіки з рівноцінними формами власності. Найістотніші зміни відбуваються у відносинах власності, оскільки в будь-якому класовому суспільстві саме право власності є основним цивільно-правовим інститутом, на якому практично будується вся система права.

Окремі питання, пов'язані із загальними підставами набуття та припинення права власності, висвітлювали в своїх працях ще дореволюційні¹ та радянські цивілісти. Серед останніх потрібно згадати класичні дослідження П.Є. Орловського, В.А. Тархова, А.В. Венедиктова, А.В. Карасса, Ю.К. Толстого, Д.М. Генкина². Серед вітчизняних робіт перш за все необхідно назвати блискучу монографію В.П.Маслова³, та дослідження сучасних вчених – О.В. Дзери, І.О. Дзери, Л.А. Музики, О.С.Яворської, І. А. Спасибо⁴.

Проте, за межами спеціальних досліджень залишилося важливе коло питань, пов'язаних із підставами і процедурою примусового позбавлення права власності, що за певних обставин не може не зумовити безпідставне обмеження права власності на окремі види майна і унеможливило належний захист власником своїх порушених прав.

Метою нашого дослідження є вивчення підстав примусового обмеження і позбавлення права власності в Україні на різних історичних етапах розвитку держави, що буде сприяти здійсненню права власності та встановленню належних гарантій прав власника в сучасній Україні, оскільки умови і межі здійснення суб'єктивних прав власника визначаються об'єктивним правом.

Законодавчі підстави припинення права власності зумовлені в першу, чергу, ставлення держави до права власності взагалі. Якщо власність на засоби виробництва усупільнена, коло об'єктів приватної власності є незначним, то в законодавчому механізмі домінує переважне право держави на набуття права власності на окремі види майна, або ж переваги при необхідності його набутти. Так, в Ра-

© СКРИПНИК Володимир Леонідович – здобувач Київського національного університету внутрішніх справ, начальник Автозаводського відділу державної виконавчої служби Кременчуцького МУЮ Полтавської області

дянській державі і державах прорадянського спрямування переважною підставою набуття права набуття права державної власності, і, відповідно, припиненням права власності приватної, була націоналізація. Без створення належного економічного базису неможливо і політичне панування. Тому після встановлення Радянської влади на Україні перші декрети були спрямовані саме на позбавлення пануючого класу права власності.

На початок березня 1918 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом України було націоналізовано 97 підприємства, в тому числі не лише окремі промислові підприємства, а і ці галузі (вугільна, цукрова, металургійна, нафтопереробна, гірнична та ін.)⁵. Декретом Ради Народного господарства України від 21 травня 1919 р. були націоналізовані морські і річкові пароплавні і суднові підприємства⁶.

Ціла низка декретів, спрямованих на націоналізацію, була видана і урядом. Так, Декретом РНК від 17 травня 1919 р. націоналізовані всі аптеки, склади аптекарських товарів і предмети аптечного обладнання на всій території УРСР, кому б вони не належали⁷. Декретом РНК від 23 червня 1919 р. націоналізовано Київський міський музей і музейні збірки В.Н.Ханенка та О.Г.Гансена⁸.

Декретом ВЦК «Про продуктову диктатуру» від 9 травня 1918 р. заборонялася торгівля хлібом, реквізувалися хлібні пекарні⁹.

В ст. 1 Тимчасового положення про соціалізацію землі, яке було прийняв II Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів 19 березня 1919 р. зазначалося: «Всяка власність на землю, надра, води, ліси й живі сили природи в межах Української радянської Республіки скасовувалася назавжди»¹⁰.

В ст. 19 Тимчасового положення встановлювалася, що торгівля хлібом, як зовнішня, як і внутрішня повинна бути державною монополією хоча конфіскація хліба у селян України розпочалася ще в січні 1918 р. Так, в телеграмі Народного секретарства про продовольству місцевим Радам і місцевим продовольчим органам від 24 січня 1918 р. «Про вилучення лишків хліба у куркулів для голодуючих» передбачалося: 1) лишки хліба, не доставлені до визначеного строку в зсипні пункти, будуть реквізовані за половинною ціною на користь солдатів, покалічених і бідних селян; 2) у мішечників, які вивозять хліб і не мають посвідчень, хліб – конфіскувати; 3) на самогонників, які знищують хліб, накладати штрафи аж до конфіскації¹¹.

Декретом ВУЦВК від 20 серпня 1918 р. «Про скасування приватної власності на нерухомість в містах» житлові фонди у містах з населенням понад 10 000 жителів переходили у власність держави, а колишні домоволодільці не набували ніяких переваг порівняно з іншими наймачами і повинні були вносити квартплату нарівні з іншими громадянами¹². Почалася муніципалізація житлових фондів. Постановою Народного Секретаріату України від 24 лютого 1918 р. «Про конфіскацію будинків колишнього міністра Тимчасового уряду Терещенка» будинки, які належали удові Терещенка конфісковані і передані у розпорядження Народних секретаріатів праці, торгівлі й промисловості¹³.

Не було залишено без уваги і майно, власники якого не знайшли спільної мови із Радянською державою. Так, Декретом Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 14 січня 1919 р. «Про конфіскацію кинутого майна» всі особи, що втекли з місць, в яких відновлено Радянську владу, а їх майно, у чому б воно не полягало, оголошується власністю УСРС. Майно, яке залишилося, повинно

бути взяті на облік: промислові підприємства – місцевими радами народного господарства або установами, що їх замінюють; будинки квартирне обладнання, торговельні підприємства та ін. – відповідними органами міського господарства¹⁴.

Декретами РНК УСРР від 11 березня 1919 р. та від 21 березня 1919 р. «Про скасування спадкування» держава спробувала не лише переглянути основні принципи спадкового права, які склалися в буржуазному суспільстві, а і взагалі ліквідувати цей інститут як такий, що закріплює майнову нерівність та дозволяє набувати власність нетрудовим шляхом. Згаданими декретами проголошувалося, що право спадкування як за законом, так і за заповітом на все майно, яке знаходиться на території республіки, скасовується¹⁵.

Не можна не згадати постанову пленуму Верховного Суду від 29 червня 1929 р., яка затвердила презумпцію права державної власності як особливу форму захисту державної власності, а саме: все спірне майно на території республіки є державним, поки не встановлене протилежне¹⁶.

Таким чином, на етапі становлення пролетарської диктатури і боротьби із залишками пануючих класів найпоширенішими способами позбавлення права власності були:

а) націоналізація; б) конфіскація; в) реквізиція; в) реквізиція з частковою оплатою.

Наслідком такого ставлення держави до приватної власності стали положення ст. 54 ЦК УСРР 1922 р.: «Предметом приватної власності можуть бути: ненаціоналізовані будівлі, підприємства торгівлі, підприємства, які мають найманих робітників в кількості, що не перевищують передбаченої спеціальними законами... предмети домашнього побуту, господарства і особистого споживання, товари, продаж яких не заборонена законом, і інше майно, не вилучене із приватного обігу»¹⁷.

Держава і надалі виявляла зацікавленість у збереженості окремих об'єктів приватної власності. І якщо власник недбало ставився до своєї власності, що зумовлювало їх знищення чи пошкодження, такий об'єкт також міг вилучатися. Так постановою ВЦИК від 14 травня 1922 р. будівлі, які утримувалися безгосподарно і неналежно використовувалися, могли бути муніципалізовані¹⁸. Це положення знайшло обґрунтування і в теорії. Якщо власник мав всі можливості підтримувати в належному стані своє домоволодіння, проте не бажав цього робити і свідомо допускав його руйнування він міг бути позбавлений права власності¹⁹.

З розвитком соціалістичних відносин поширення набувала теза, що до того, часу, поки настане вища фаза комунізму, основні потреби членів суспільства повинні задовольнятися за рахунок частки соціального продукту, який виділяється їм в особисту власність відповідно до принципу розподілу за працею. Надалі ж особисті потреби громадян будуть задовольнятися за рахунок суспільних фондів. Оскільки вважалося, що особиста власність при соціалізмі носить перш за все, споживчий характер, то будь-які відхилення власника від цієї доктрини з метою отримати прибуток від свого майна, знаходили адекватне негативне ставлення держави. Показовою в цьому є наступна судова справа. Так, П., був премійований легковим автомобілем, який він через деякий час здав в оренду. Судова колегія з цивільних справ Верховного Суду СРСР визнала, що даний договір суперечить ст. 10 Конституції СРСР, оскільки спрямований на отримання нетрудових доходів, договір визнали недійсним, а транспортний засіб був вилучений в дохід держави²⁰.

В епоху розвинутого соціалізму в теорії соціалістичного цивільного права загально визнаним вважалося, що використання особистого майна з метою привласнення нетрудових доходів, повинно тягнути за собою безоплатне вилучення цього майна на користь держави²¹.

Існування при соціалізмі грошей і товарного обігу зумовлювало існування колізії між споживчим призначенням особистого майна і приватновласницькою зацікавленістю власників майна, їх бажанням отримувати вигоду з нього. На початку 60-ї років минулого століття В.П. Маслов, один із провідних вітчизняних цивілістів, спеціально наголошував, що нормативне регулювання відносин приватної власності в цивільному законодавстві і особливо умов використання особистого майна в цивільному обігу надзвичайно відстає від вимог періоду, який переживає наша країна, тому більшість питань, які виникають на практиці вирішуються на підставі Конституції і загальних принципів цивільного права²².

В ЦК УРСР 1963 р. законодавець спробував усунути прогалини в цій сфері, і як наслідок, в Цивільному кодексі з'явилися ст. 102 «Розмір жилого будинку, який може бути в особистій власності громадянина», ст. 103 «Припинення права особистої власності на жилий будинок понад встановленої норми», ст. 104 «Наслідки набуття права особистої власності на жилий будинок при наявності квартири в будинку житлово-будівельного кооперативу», ст. 106 «Вилучення будинку, дачі чи іншого майна, яке використовується для вилучення нетрудових доходів», ст. 107 «Позбавлення права користування жилим будинком» та низка подібних.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 4 листопада 1964 р. «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспу», передбачалося, що громадяни, які проживають в степовій і лісостеповій зонах, а також в м. Києві і в обласних центрах Полісся та Карпат, можуть мати в особистій власності на одну свіню не більше однієї корови, однієї голови молодняка великої рогатої худоби, одну свиноматку з приплодом або двоє свиней для відгодівлі, не більше п'яти кіз чи п'ять овець, до двадцяти вуликів з бджолами²³.

Ці законодавчі новели об'єднувало прагнення держави обмежити коло і кількість об'єктів особистої власності громадян, не створювати власнику можливостей для отримання доходу за рахунок використання належного йому майна та вилучення з нього, так званих, нетрудових доходів, оскільки єдиним джерелом набуття матеріальних благ при соціалізмі повинна бути праця.

Так, ст. 103 ЦК УРСР зазначалося, що якщо в особистій власності громадянина чи у дружини чи у неповнолітніх дітей, які проживають спільно з ним, виявиться більше одного будинку, другий будинок повинен бути протягом року проданий, подарований чи відчужений іншим способом. Якщо протягом року власник не здійснить відчуження будинку, він підлягає продажу в примусовому порядку. Проте найцікавіше положення містила ч 4. цієї статті. У випадку, якщо продаж будинку у примусовому порядку не відбудеться внаслідок відсутності покупців, будинок за рішенням виконавчого комітету районної, міської Ради депутатів трудящих безоплатно (!) переходить у власність держави.

Тобто, незважаючи на те, що громадянин ніяких протиправних дій не вчинив (другий будинок він, наприклад, міг отримати у спадщину), законслухняного громадянина за рішенням виконкому могли позбавити права власності.

Значні темпи житлового будівництва на Україні на початку 60-х років (так лише протягом 1964 р. житлові умови покращили 1,8 млн. громадян) зумовили поширення такої підстави припинення права власності як знесення жилого будинку

у зв'язку із відводом земельної ділянки для державних чи суспільних потреб. У цьому випадку власнику будинку на вибір надавалася квартира чи відшкодовувалася вартість будинку, визначена у встановленому порядку.

Таким чином на першому етапі розвитку Радянської України радянське право сприяло перемозі соціалістичних економічних відносин в їх боротьбі із залишками, так званих, капіталістичних. Найдієвішими засобами припинення приватної власності в цей час були націоналізація, конфіскація та реквізиція (з оплатою і з частковою оплатою).

Після того, як колишні експлуататорські класи були ліквідовані, і основні правові засоби були спрямовані на укріплення та подальший розвиток соціалістичної економіки. За відсутності приватної власності на основні засоби виробництва, держава почала здійснювати суворий контроль за використанням об'єктів приватної власності фізичними особами, недопущенні їх використання для збагачення і отримання надприбутку.

Наслідком третьої кодифікації цивільного законодавства стали імперативні вимоги законодавця щодо кола об'єктів особистої власності і їх кількість. Вилучення законно набутого майна набуває характеру санкції за невиконання імперативних приписів закону з одного боку, а з іншого, підставою примусового платного припинення права власності на окремі об'єкти зумовлюється суспільною необхідністю і суспільними потребами.

Ознайомлення з історією становлення інституту примусового припинення права власності сприяє належно аргументованому і змістовному аналізу сучасного законодавства, створює передумови для його подальшого удосконалення і розвитку.

1. Даневський П.Н. О выкупе родових имуществ: Дисс. магистра гражд. права. – К., 1845; *Маттисен Ф.Ф.* О праве частной собственности во время войны: дисс. магистра между. права: СПб, 1869; *Третицын И.Н.* Переход права собственности на движимые имущества посредством передачи и соглашения: дисс. магистра гражд. права: Одеса, 1903. **2.** Орловский П.Н. Право личной собственности: дисс. ... канд. юрид. наук, М., 1938; *Тархов В.А.* Право личной собственности в СССР : дисс. ... канд. юрид. наук, Саратов, 1952; *Венедиктов А.В.* Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР. – М., 1954; *Карасс А.В.* Право государственной социалистической собственности М., 1954; *Толстой Ю.К.* Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. – М., 1955; *Генкин Д.М.* Право собственности в СССР. – М., 1961. **3.** *Маслов В.Ф.* Осуществление и защита права личной собственности в СССР. – М., 1961. **4.** *Дзера О.В.* Развитие права собственности граждан в Украине. К., 1996; *Дзера І.О.* Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. – К., 2001; *Музыка Л.А.* Право коммунальной собственности в Украине. – К., 2004; *Яворська О.С.* Правове регулювання відносин власності за цивільним законодавством України. – К., 2008; *Спасибо І.А.* Набуття права власності. – К., 2009. **5.** *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР.* – Т.1, 1917–1941 рр. – К., 1963. – С. 109. С. 107. С. 123. **6.** *Узаконення і Розпорядження УРСР 1919р, ч. II.* – Ст. 43. **7.** Там само. – Ст. 36. **8.** Там само. – Ст. 134. **9.** *Історія українського права / За ред. О.О.Шевченко.* – К., 2001. – С. 149–150. **10.** *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР.* – Т. 1. – С. 77. **11.** Там само. – С. 46. **12.** *Житлове право України / За ред. В.С.Гопанчука, Ю.О.Заїки.* – К., 2003. – С.15–16. **13.** *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР.* – Т.1, 1917–1941 рр. – С. 69. **14.** *ЗУ УРСР, 1919.* – № 2. – Ст. 19. **15.** *Заїка Ю.О.* Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток. – К., 2007. – С. 35. **16.** *Генкин Д.М.* Право собственности в СССР. –

М., 1961. – С. 219. **17.** *Цивільний кодекс УСРР 1922 р. (динамічна редакція) // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т.2 / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. – К., 2009. – С. 686.* **18.** *СУ РСФСР. – 1923. – № 44. – Ст. 465.* **19.** *Глущенко Ю.І. Революційне право. – 1939. – № 5–6. – С. 34.* **20.** *Социалистическая законность. – 1944. – № 9–10. – С. 11.* **21.** *Скрыпник В. Правовые основания принудительного прекращения права собственности по гражданскому законодательству Украины, Российской Федерации и Республики Молдова // Закон и жизнь. – 2009. – № 8. – С. 29–32.* **22.** *Маслов В.Ф. Осуществление и защита права личной собственности в СССР. – М., 1961. – С. 39.* **23.** *Гражданський кодекс Української ССР Научно-практичний коментарій / Под ред. А.Н. Якименко. – К., 1981. – С. 120.*